

***Badania nad początkami państwa polskiego 1948 – 1966:
nauka i polityka***

A. Szczzerba

Незабаром після закінчення Другої світової війни археологи та історики провели великі дослідження про походження польської держави, широко відомого як «Тисячоліття». Проведені в рамках різних дисциплін дослідження були спрямовані на знаходження джерел, які дозволили б пролити світло на генезис і функціонування держави перших П'ятів (перша польська королівська династія). Завдяки своїм соціальній, науковій та політичній актуальності, ці дослідження отримали фінансову та організаційну підтримку з боку держави.

Ключові слова: *Історія польської археології, дослідження початку польської держави*

Sytuacja w jakiej się znalazła archeologia polska w 1945 r. przypominała dosłownie i w przenośni „krajobraz po bitwie” [Stobiecki 2007, c. 106]. W wyniku działań wojennych zginęła blisko jedna trzecia archeologów¹ [Gurba 2005, c. 257-264], a ci, którzy przetrwali stanęli wobec niespotykanych wcześniej problemów. Musieli odtworzyć zbiory muzealne, uruchomić kształcenie akademickie i przygotować plany badawcze, ale też odnaleźć się w nowej rzeczywistości społeczno – politycznej, narzuconej Polsce przez decyzje konferencji Wielkiej Trójki w Jałcie i Poczdamie (zmiana granic, utrata niepodległości i przejście władzy przez komunistów). Zasadniczego znaczenia nabrało wówczas pytanie o „kształt” odradzającej się archeologii. Ryzykując pewne uproszczenie, można powiedzieć, że w dyskusjach i polemikach ścierali się ze sobą zwolennicy kontynuowania tradycji tej dyscypliny z lat 1918-1939, dostrzegający jednak potrzebę rewizji niektórych dawnych poglądów, oraz ich krytycy, opowiadający się za gruntowną przebudową

¹ Na ok. 60 archeologów (ok. 45 prehistoryków i 14 archeologów klasycznych) działających przed wojną zginęło ok. 21 z nich (ok. 19 prehistoryków i 2 archeologów klasycznych).

archeologii w oparciu o teorię materializmu historycznego [Stobiecki 2006, c. 127-156].

Pod koniec lat czterdziestych, z nadejściem epoki stalinizmu, zwyciężyła idea odrzucenia tradycji okresu międzywojennego i tworzenia podstaw nowej „socjalistycznej nauki” w oparciu o radzieckie wzory instytucjonalne i metodologiczne. Jednak pewne koncepcje naukowe, mimo przedwojennego rodowodu, znalazły niespodziewane poparcie władz komunistycznych, zapewniając archeologii ważną rolę w powojennej odbudowie Polski. Jedną z nich była etnogeneza Słowian, a ściślej mówiąc teoria ich autochtonicznego pochodzenia. Zakładała ona pierwotny charakter słowiańskiego osadnictwa na ziemiach między Odrą i Bugiem, uznając jednocześnie, że znane badaczom plemiona polskie z X w. wywodziły się w prostej linii od prasłowiańskich przodków. Drugim „politycznie słusznym” kierunkiem zainteresowań archeologicznych okazały się początki polskiej państwowości. Do tych dwóch, powiązanych zresztą ze sobą problemów badawczych, powrócono pod koniec lat 40. w ramach, trwającego blisko 15 lat, interdyscyplinarnego programu naukowego pod nazwą „badania nad początkami państwa polskiego”.

Inicjatorem akcji było środowisko naukowe (pionierska w tym rola przypadła archeologowi Witoldowi Henslowi² [Hensel 1946, c. 193-206]), a odbywała się ona pod hasłem przygotowania, przypadających w 1966 r. rocznic:1000-lecia państwa polskiego i jego chrztu (stąd też badania nad początkami państwa polskiego popularnie nazywane są milenijnymi).

Zaplanowane dla różnych dyscyplin naukowych³ działania miały na celu pozyskanie źródeł rzucających światło na genezę państwa pierwszych Piastów. Społeczne zapotrzebowanie na historyczne uzasadnienie nowego kształtu terytorialnego Polski sprawiło, że w ramach badań milenijnych duży nacisk położono również na „udowodnienie słowiańskości i prapolskości” terenów zachodnich i północnych, propagandowo nazywanych Ziemią Odzyskanymi, które przyłączono do Polski na mocy decyzji konferencji w Jałcie i Poczdamie. W końcu X w. wspomniane regiony tworzyły część państwa Mieszka I

² Witold Hensel (1917-2008), w latach 1954–1989 dyrektor Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN w Warszawie (obecnie Instytut Archeologii i Etnografii PAN).

³ W badaniach nad początkami państwa polskiego wzięli udział przedstawiciele następujących dyscyplin: historia, archeologia, historia sztuki, architektura, antropologia, etnologia, językoznawstwo, geologia, geografia, paleobotanika, paleozoologia, chemia i numizmatyka.

(pierwszego historycznego władcy Polski, założyciela dynastii Piastów), ale w wyniku skomplikowanej tysiącletniej historii środkowej Europy, na długo przed II wojną światową były one zamieszkane w znacznej mierze przez ludność niemiecką. W kontekście ostrych sporów polsk – niemieckich, toczących się w okresie międzywojennym na gruncie naukowym i politycznym o prawa historyczne do ziem w dorzeczu Odry i Wisły [Gąssowski 1970, c. 138-162; Kaczmarek 2004, c. 21-64; Kurnatowska 2007, c. 37-47; Lech 2004, c. 21-64; Urbańczyk 2007, c. 23-36], większość badaczy milenijnych traktowała podjęcie wspomnianej problematyki wręcz w kategoriach obowiązku patriotycznego. Jedną z nich była Zofia Kurnatowska⁴, która po latach pisała:

„(...) nie należy zapominać, że sprawa utrzymania i zagospodarowania Ziemi Zachodnich była po II wojnie światowej dla Polski kwestią być albo nie być. I tak była postrzegana przez większość społeczeństwa w kraju i znaczne grupy emigracji. Dlatego też odkrywanie śladów polskości na Ziemiach Zachodnich nie było „zadaniem zleconym” przez propagandę PRL-owską. To był w pełni zrozumiały i akceptowany kierunek badawczy” [Kurnatowska 1997, c. 150].

W latach 50. i 60. nie brakowało zresztą głosów wśród ważnych polityków zachodnioniemieckich, traktujących Ziemię Zachodnie jako „tereny pod czasowym zarządem Polski”. W tej sytuacji archeolodzy polscy mogli rzeczywiście odczuwać potrzebę naukowego wykazywania polskości tych terenów i uważać to udowadnianie za swój patriotycznych obowiązek.

Programem milenijnym w latach 1949 – 1953 zarządzała instytucja pod nazwą Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego w składzie: Aleksander Gieysztor⁵ (historyk mediewista), Kazimierz Majewski⁶ (archeolog klasyczny) i Zdzisław Rajewski⁷ (archeolog

⁴ Zofia Kurnatowska (1932-2013) – archeolog, zawodowo związana z Instytutem Prahistorii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu oraz Instytutem Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk. Od 1982 r. była kierownikiem Zespołu Interdyscyplinarnego przy Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.

⁵ Aleksander Gieysztor (1916-1999), historyk, zawodowo związany był z Instytutem Historii Uniwersytetu Warszawskiego oraz Polską Akademią Nauk, której w latach 1980–1983 i 1990–1992 był prezesem.

⁶ Kazimierz Majewski (1903-1981), archeolog klasyczny, w latach 1945–1951 pracownik Uniwersytetu Wrocławskiego, potem zawodowo był związany z Instytutem Historii Kultury Materialnej PAN.

⁷ Zdzisław Rajewski (1907-1974), archeolog, wieloletni dyrektor Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

pradziejowy i wczesnośredniowieczny). Podlegały jej archeologiczne placówki terenowe, tzw. Kierownictwa Prac Wykopaliskowych oraz specjalistycznie Pracownie: Antropologiczna, Paleobotaniczna, Edycji Źródeł Historycznych, Atlasu Wczesnodziejowego oraz Inwentaryzacji Grodzisk. Struktura tej instytucji doskonale ilustruje wielość zadań jakie realizowano w ramach omawianego projektu badawczego, choć najwięcej w miejsca w działalności Kierownictwa zajmowały prace wykopalisko. Pierwsze z nich odbyły się już 1948 r. (zanim jeszcze zostały sfinalizowane formalności związane z powołaniem tej instytucji). Objęto nimi stanowiska archeologiczne w 11 miejscowościach. W roku następnym ich liczba wzrosła do 25. W sumie, w latach 1948-1953 badania archeologiczne prowadzono na stanowiskach w 31 miejscowościach (odbywały się one głównie w średniowiecznych centrach miast i na grodziskach mających piastowską metrykę)⁸. Biorąc pod uwagę fakt, że prace te prowadziła niewielka liczba archeologów – szacuje się, że tuż po II wojnie światowej w zawodzie pracowało ok. 24 prehistoryków i 12 archeologów klasycznych – zakres działań był imponujący.

Badania archeologiczne koncentrowały się na Ziemiach Odzyskanych i Wielkopolsce, która w opinii historyków była kolebką państwa polskiego, a w mniejszym stopniu na Małopolsce, Mazowszu i Polsce Centralnej. W 1952 r. Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego podjęło decyzję o przystąpieniu do wspólnych prac z uczonymi radzieckimi nad zagadnieniem tzw. Grodów Czerwieńskich, co miało stanowić element szerszej współpracy przy badaniu wzajemnych kontaktów polsko – ruskich we wczesnym średniowieczu. W ekipie badawczej znaleźli się wówczas warszawscy i łódzcy archeolodzy. W „Pamiętnikach” Konrada Jażdżewskiego⁹ z łódzkiego ośrodka archeologicznego czytamy: „Między połową sierpnia a końcem września 1952 r. stałem się trochę „po niewoli” współuczestnikiem oryginalnej imprezy archeologicznej, mianowicie wypało mi brać udział w badaniu Grodów Czerwieńskich.

⁸ W roku 1948 badano obiekty w następujących miejscowościach: Biskupin, Gdańsk, Gniezno, Kraków – Wawel, Kruszwica, Łęczyca, Opole, Ostrów Lednicki, Poznań, Sobótka – kościół św. Jakuba, Szczecin. W roku 1949 przybyło dalszych 14 miejscowości: Bródno Stare, Cieszyn, Giecz, Inowłódz, Lutomiersk, Poznań - Góra Przemysła, Rokitno – Błonie, Trzemeszno, Tyniec, Ślęza, Wały Śląskie, Warszawa – Zamek Królewski, Wiślica, Wrocław. W 1950 r. prace wykopaliskowe rozpoczęły się w Igołomi, Kaliszu, Niemczy i Strzelnie. W 1952 r. poszukiwano Grodów Czerwieńskich (badania prowadzono w Gródku Nadbużnym i Czermnie nad Huczwą).

⁹ Konrad Jażdżewski (1908-1985), archeolog, twórca łódzkiego ośrodka archeologicznego.

(...) Niewzięcie udziału w tej imprezie mogło – jak mi mówiono – być poczytane za bojkotowanie tej współpracy. Rzecz inna, że w jakiś czas później okazało się, że koledzy radzieccy po swojej stronie pogranicza polsko – sowieckiego nie uczynili zgoła niczego, co by było widowym wyrazem tej współpracy. Znalazły się u nas dość znaczne fundusze na sfinansowanie prac wykopaliskowych, które miały być przeprowadzone w Gródku Nadbużnym w powiecie hrubieszowskim i w Czermnie w pow. tomaszowskim (Tomaszów Lubelski). Stroną finansowo – gospodarczą i częścią strony naukowo – badawczej tego przedsięwzięcia zajmował się drugi, a właściwie od formalnej strony biorąc pierwszy członek „duumwiratu” kierowniczego, dawny kolega mój ze studiów, prof. dr Zdzisław Rajewski, dyrektor Państwowego Muzeum Archeologicznego” [Jażdżewski 1995, c. 266-267].

Pomimo wstępnych sukcesów, po pierwszym sezonie wykopaliskowym, ekipy badawcze wycofały się z dalszych badań w Polsce południowo – wschodniej. Prace te – jak twierdził Andrzej Abramowicz¹⁰, również ich uczestnik [Abramowicz 1991, c. 158-159] – były przez archeologów uważane za przygotowanie do rewizji granic wschodnich na rzecz Związku Radzieckiego, stąd prawdopodobnie wynikała niechęć do kontynuacji tego przedsięwzięcia i publikowania jego rezultatów.

Na początku funkcjonowania Kierownictwa jego podstawowym zadaniem badawczym było uchwycenie samych początków państwa polskiego. Szybko jednak założenia programowe nabrały nowego wymiaru. Koncepcja upamiętnienia tysiąclecia Polski zeszała na dalszy plan, a punkt ciężkości zainteresowań naukowych został przesunięty na odtworzenie całości procesu kształtowania się społeczeństwa feudalnego na ziemiach polskich [Gieysztor 1953, c. 44; Gieysztor 1950, c. 192]. Rozwój problematyki badawczej następował wraz z przekształceniami zachodzącymi w nauce polskiej w latach 1949 – 1953 [Hübner 1992, t. II], np. inspirowane teorią marksistowską zwrócenie się ku „materialnym warunkom bytu” dało początek studiom nad różnymi działami kultury materialnej wczesnośredniowiecznej Polski. Ważną rolę w ewolucji problematyki badawczej odegrały również ustalenia cyklicznych „milenijnych” konferencji naukowych – od dorocznych

¹⁰ Andrzej Abramowicz (1926-2011), archeolog, historyk archeologii, zawodowo związany z Instytutem Historii Kultury Materialnej/Instytutem Archeologii i Etnologii PAN.

sprawozdawczo – planujących po metodologiczno – wykopaliskowe (konferencje wyjazdowe). W sumie, w latach 1948 – 1952 odbyły się 52 takie spotkania naukowe (w 1948 – 2, 1949 – 4, 1950 – 15, 1951 – 13, 1952 – 18). Stanowiły one unikalne forum dyskusji, na którym spotykali się archeologowie i historycy (w mniejszym stopniu przedstawiciele innych dyscyplin), przez co doprowadziło do integracji wysiłków uczonych, reprezentujących różne dziedziny nauki, nad problematyką polskiego wczesnego średniowiecza. Była to rewolucja w ówczesnym sposobie prowadzenia badań historycznych.

Narastające doświadczenia wyniesione w czasie pracy w Kierownictwie Badań nad Początkami Państwa Polskiego na początku lat 50. nasunęły uczonym potrzebę przemiany jego struktury. Na jaw wyszły zasadnicze niedomagania Kierownictwa, tj. nieustabilizowane zatrudnienie kadry naukowej oraz administracyjny charakter aparatu centralnego Kierownictwa. Niemalą rolę odegrało w tym wszystkim znaczne rozszerzenie programu badawczego, a także brak stałego budżetu. Od końca 1950 r. czyniono więc starania o utworzenie nowej jednostki, tym razem instytutu naukowo – badawczego [Gieysztor 1953, 5]. Działania te – co nie było również kwestią przypadku – zbiegły się w czasie z realizowaną przez władze komunistyczne przebudową nauki polskiej, która zmierzała do podporządkowania całości polskiego życia naukowego totalitarnej strukturze partii – państwa, centralizacji i narzucenia jej radzieckich wzorów instytucjonalnych i metodologicznych [Stobiecki 2006, c. 127-155]. W obliczu prac organizacyjnych, mających doprowadzić do powstania Polskiej Akademii Nauk pojawiła się troska o miejsce archeologii w tych nowych strukturach nauki.

19 listopada 1953 r. na bazie Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa powstał Instytut Historii Kultury Materialnej, z centralą w Warszawie, najpierw w ramach resortu Kultury i Sztuki, a następnie Polskiej Akademii Nauk (jego powołanie było urzeczywistnieniem wieloletnich dążeń środowiska prehistoryków do utworzenia państwowego instytutu archeologicznego) [Lech 2009, c. 193-214]. Ponadto powstały cztery zakłady regionalne w: Krakowie, Poznaniu, Łodzi i Wrocławiu oraz pracownie regionalne w: Szczecinie, Wolinie, Kruszwicy, Kaliszu, Sandomierzu, Gdańsku i Igołomi. Z chwilą zlikwidowania Kierownictwa projekt milenijny był kontynuowany przez Instytut Historii Kultury Materialnej. Przy czym, ośrodek ten miał szerszy program badawczy, nie ograniczony tylko do wczesnego średniowiecza,

choć „akcja przygotowania wielkiej rocznicy” nadal zajmowała wiele miejsca w jego działaniach (liczba stanowisk „milenijnych” badanych wykopaliskowo wzrosła do ponad 60).

Badania nad początkami państwa były największym przedsięwzięciem w dziejach polskiej humanistyki w okresie powojennym. Sprzyjały im paradoksalnie zarówno zniszczenia wojenne w obrębie zabytkowych dzielnic miast, jak i władze państwowe, które widząc przydatność odkryć archeologicznych dla celów politycznych i społecznych, przeznaczyły ogromne środki finansowe na badania i wspierały je organizacyjnie. Archeologia nigdy wcześniej, ani później nie była tak hołubiona przez sfery partyjno – rządowe. Po wielkiej kampanii propagandowej, towarzyszącej uroczystościom jubileuszowym, które odbywały się w atmosferze sporu na linii państwo – kościół [Noszczak 2002] zainteresowanie władz badaniami nad wczesnym średniowieczem zmalało, tym bardziej że stopniowo normalizowały się stosunki polsko – niemieckie. Sam program milenijny, mimo wielu jego słabości, zwłaszcza w sferze metodyki i metodologii, oceniany jest dziś wysoko [Kobyliński 2007, c. 357-409; Kurnatowska 1997, c. 25-37; Kurnatowska 1997, c. 147-156; Urbańczyk 2001, c. 229-237]. Badania wykopaliskowe dostarczyły nam ogromnej masy źródeł archeologicznych, które do dzisiaj tworzą podstawę wiedzy o wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich (choć należy zaznaczyć, że poważna część tych materiałów nadal czeka na analizę). Do innych trwałych osiągnięć tej akcji należy powstanie Instytut Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (obecnie Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk) oraz zainicjowanie nowych kierunków badawczych, takich jak studia interdyscyplinarne we współpracy z historykami i przyrodnikami, inwentaryzacja poszczególnych kategorii stanowisk wczesnośredniowiecznych czy badania nad miastem i kulturą materialną. Doszło wtedy również do skryształowania przeświadczenia, że archeologia jest nauką w pełni historyczną (przestało się wówczas posługiwać terminem prehistoria). Na zakończenie warto wspomnieć, że badania milenijne, prowadzone na niespotykaną wówczas skalę, stały się inspiracją dla wielu archeologii europejskich i spowodowały zapraszanie polskich archeologów do udziału w badaniach stanowisk wczesnośredniowiecznych we Francji, Włoszech, Hiszpanii, Jugosławii czy Bułgarii.

1. *Abramowicz A.* Historia archeologii polskiej w XIX i XX wieku / A. Abramowicz. – W. : IHKM PAN, 1991. – 206 c.
2. *Gąssowski J.* Z dziejów polskiej archeologii / J. Gąssowski. – W. : Wiedza Pow., 1970. – 281 c.
3. *Gieysztor A.* Badania nad genezą państwa polskiego / A. Gieysztor // Przegląd Zachodni – 1950. – No 3/4. – C. 169-194.
4. *Gieysztor A.* Kierownictwo Badań nad początkami Państwa Polskiego w latach 1949 – 1952 / A. Gieysztor. – W. : Polskie Tow. Archeologiczne, 1953. – 56.
5. *Gurba J.* Straty osobowe archeologii polskiej w czasie II wojny światowej (próba uzupełnień) / J. Gurba // Annales Universitatis Mariae Curie – Skłodowska – 2005. – vol. LX. – Sectio F. – C. 257-264.
6. *Hensel W.* Potrzeba przygotowania wielkiej rocznicy / W. Hensel // Przegląd Wielkopolski – 1946. – vol. 2. – C. 193-206.
7. *Hübner P.* Polityka naukowa w Polsce w latach 1944 – 1953. Geneza systemu, Tom II / P. Hübner. – W. : Zak. Narod. im. Ossolińskich. Wyd., 1992. – 477 c.
8. *Jażdżewski K.* Pamiętniki. Wspomnienia polskiego archeologa z XX wieku / K. Jażdżewski. – Ł.: Wyd. FBA im. Prof. K. Jażdżewskiego, 1995. – 284 c.
9. *Kaczmarek J.* Archaeology in the dispute over the national character of Great Poland (Wielkopolska) region in the 19th and early 20th century / J. Kaczmarek // Archeologia Polona – 2004. – vol. 42. – C. 21-64.
10. *Kobyliński Z.* Archeologia wczesnego średniowiecza w Polsce 1939 – 1989: sukcesy i porażki / Z. Kobyliński // Lech J. Pół wieku z dziejów archeologii polskiej: 1939 – 1989. – W. : PWN, 2007. – C. 357-409.
11. *Kurnatowska Z.* Archeolodzy wobec politycznej wymowy swoich źródeł / Z. Kurnatowska // Axer J., Olko J. Dawne kultury w ideologiach XIX i XX wieku. – W. : OBTA, 2007. – C. 37 – 47.
12. *Kurnatowska Z.* Czy millennium było “tragedią polskiej archeologii” ? / Z. Kurnatowska // Głosek M. Archeologia i starożytnicy. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Abramowiczowi w 70 rocznicę urodzin. – Ł. : IAIe PAN, 1997. – C. 147-156.
13. *Kurnatowska Z.* Badania nad początkami państwa polskiego. Próba bilansu / Z. Kurnatowska // Slavia Antiqua – 1997. – vol. 38. – C. 25-37.
14. *Lech J.* Polish – German relations in archaeology in a short outline: a view from Warsaw / J. Lech // Archeologia Polona – 2004. – vol. 42. – C. 21-64.
15. *Noszczak B.* „Sacrum” czy „Profanum”? - spór o istotę obchodów milenium polskiego (1949-1966) / B. Noszczak. – W. : TNW, 2002. – 269 c.

16. *Stobiecki R.* Między kontynuacją a dyskontynuacją / R. Stobiecki // Jankowska U., Myśliński J. *Humanistyka polska w latach 1945-1990.* – W. : IBL PAN. Wyd., 2006. – C. 127-155.
17. *Stobiecki R.* Historia i archeologia w pierwszych latach po II wojnie światowej / R. Stobiecki // Głosek M. *Od pradziejów po współczesność: archeologiczne wędrówki: studia dedykowane Pani Profesor Marii Magdalenie Blombergowej.* – Ł. : ŁTN, 2007. – C. 106-112.
18. *Urbańczyk P.* Słowianie a sprawa polska / P. Urbańczyk // Axer J., Olko J. *Dawne kultury w ideologiach XIX i XX wieku.* – W. : IBL PAN. Wyd., 2007. – C. 23-36.
19. *Urbańczyk P.* Rola archeologii w badaniach nad początkami państwa polskiego / P. Urbańczyk // Bryńczak B., Urbańczyk P. *Najstarsze dzieje Podlasia w świetle źródeł archeologicznych.* – S. : IH AP, 2001. – C. 229-237.

Adrianna Szczzerba. Research on the beginnings of the Polish state 1948 – 1966: science and politics. Shortly after the end of the Second World War, archaeologists and historians undertook extensive research on the beginnings of the Polish state, popularly known as the Millennium research. Actions planned for various disciplines were aimed at gaining a variety of sources that shed light on the genesis and functioning of the First Piast state. Due to social, scientific and political needs, the Millennium research benefited from the support of the state authorities (financial and organizational).

Key words: History of Polish archaeology, research on the beginnings of the Polish state

Адрианна Щерба Исследования начала польского государства 1948–1966 гг. : Наука и политика. Вскоре после окончания Второй мировой войны археологи и историки провели обширные исследования о происхождении польского государства, широко известного как «Тысячелетие». Проведенные в рамках различных дисциплин исследования были направлены на нахождение источников, которые позволили бы пролить свет на генезис и функционирование государства первых Пястов (первая польская королевская династия). Благодаря своей социальной, научной и политической актуальности, эти исследования получили финансовую и организационную поддержку со стороны государства.